

ASSAJOS I ESTUDIS

El joc i els joguets: importància educativa en l'obra pedagògica de Maria Carbonell

Games and toys: educational importance in the pedagogic work of Maria Carbonell

Maria Jesús Llinares Ciscar
m.jesus.llinares@uv.es
Universitat de València (Espanya)

Data de recepció de l'article: desembre de 2011

Data d'acceptació: març de 2012

RESUM

El nostre objectiu en el present article és contribuir a la divulgació dels plantejaments innovadors que Maria Carbonell va introduir en l'educació en defensar el valor del joc i dels joguets com a element clau per aconseguir una educació activa i integral de la persona, en què l'alumne passa a ser protagonista del procés ensenyança-aprenentatge. Així mateix, la pedagoga valenciana advoca per una renovació dels plantejaments pedagògics d'allò que ha de ser i ensenyar l'escola, sent el joc i els joguets els protagonistes de la nova concepció educativa.

PARAULES CLAU: joc i joguets, educació activa i integral, procés ensenyança-aprenentatge, renovació pedagògica.

ABSTRACT

Our aim in this article is to contribute to disseminating the innovative approaches that Maria Carbonell introduced into education by defending the value of games and toys as a key element in order to achieve active, comprehensive education of the

person, where the pupil becomes the focus of the teaching-learning process. Likewise, the Valencian pedagogue calls for a reform of the pedagogic approach as to what should school should be and what it should teach, making games and toys the main actors in the new educational concept.

KEY WORDS: games and toys, active and comprehensive education, teaching-learning process, educational reform.

RESUMEN

Nuestro objetivo en el presente artículo es contribuir a la divulgación de los planteamientos innovadores que Maria Carbonell introdujo en la educación al defender el valor del juego y de los juguetes como elemento clave para conseguir una educación activa e integral de la persona, en donde el alumno pasa a ser protagonista del proceso enseñanza-aprendizaje. Así mismo, la pedagoga valenciana aboga por una renovación de los planteamientos pedagógicos de lo que debe ser y enseñar la escuela, siendo el juego y los juguetes los protagonistas de la nueva concepción educativa.

PALABRAS CLAVE: juego y juguetes, educación activa e integral, proceso enseñanza-aprendizaje, renovación pedagógica.

1. EL VALOR DEL JOC COM A ACTIVITAT FONAMENTAL EN EL DESENVOLUPAMENT PSICOLÒGIC I EDUCATIU DEL XIQUET

Per començar partirem d'una xicoteta introducció que servirà com a justificació per endinsar-nos en la importància de l'estudi i de l'anàlisi del valor educatiu atorgat al joc dins l'obra pedagògica de Maria Carbonell, ja que les seues innovadores aportacions sobre el tema mereixen ser rescatades de l'oblit per diverses raons; entre aquestes, farem ressaltar la seua pionera iniciativa en favor de la defensa de l'activitat lúdica com a mitjà per reformar l'educació nacional, ja que insisteix a reivindicar en tots els seus escrits el valor educatiu del joc com a mètode d'ensenyança-aprenentatge, i dels joguets com a material didàctic. Tampoc no hem d'oblidar que la seua constant lluita per aconseguir una educació millor la va dur a tutelar la introducció d'una pedagogia lúdica

en l'educació formal en un auditori concret: l'Assemblea Pedagògica celebrada a València el 27 de maig de 1895.

Convé anotar que la importància educativa del joc al llarg de la història està determinada pel debat que s'obri davant la pregunta: Per què juga el xiquet? Quan l'analitzem trobem que hi ha hagut des de l'antiguitat una preocupació latent sobre el tema, detectada ja en els grans filòsofs com Plató, Aristòtil, Comenius..., així mateix als segles XVIII, XIX i XX, s'observa l'aparició de diferents corrents psicopedagògics, com els defensats per Rousseau, Pestalozzi, Fröebel, Montessori, Decroly, Piaget..., que van tractar d'estudiar i d'analitzar aquest fenomen, i van donar respostes distintes que apostaven per la introducció d'una pedagogia lúdica en l'educació formal. Els postulats en què es basaven afirmaven que en el joc es creava un clima propici per a l'aprenentatge i que, a més, el joc exercia una gran influència en el camp didàctic.

En aquest context, afirmava Piaget¹ que l'acte lúdic contribuïa al desenvolupament intel·lectual, i amb aquest, s'assumien papers de ficció simulats que donaven lloc a l'aparició del joc imaginatiu que es regia a través d'unes normes i regles de comportament que s'havien de respectar. Es partia del fet que en les diferents situacions lúdiques les persones aprenien no sols a seguir determinades pautes de conducta, sinó també a autoregular-se, açò feia augmentar les actituds i les destreses de col·laboració per al treball en equip, a la vegada que es fomentava la importància i la necessitat de tindre unes normes per viure en societat.

En aquest sentit, els psicòlegs naturalistes Smith i Connolly² consideraven el joc com una via d'adaptació social per mitjà de la qual es desenvolupaven una sèrie d'importants processos de domini social que controlaven no sols l'agressivitat de les persones, sinó també la defensa de l'agressivitat dels altres, cosa que ajudava i afavoria la consolidació emocional i afectiva.

També Bruner,³ en analitzar els jocs, destacava que eren com hivernacles on es provaven habilitats noves i es comprovava el seu funcionament. Era com una avançada de l'experiència real, perquè moltes eren habilitats socials

¹ PIAGET, Jean. *La formación del símbolo en el niño. Imitación, juego y sueño. Imagen y representación*. México: Fondo de Cultura Económica, 1973, i PIAGET, Jean [et. alt.]. *Juego y desarrollo*. Barcelona: Grijalbo, 1982.

² SMITH, P. K.; CONNOLLY, K. *The Ecology of Preschool Behavior*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

³ BRUNER, Jerome. *Acción, pensamiento y lenguaje* [comp. de J. L. Linaza]. Madrid: Alianza, 1984.

necessàries per a la convivència i per a l'educació moral, ja que segons F. Von Schiller «El hombre sólo es verdaderamente humano cuando juega».⁴

Així mateix, Vygotsky,⁵ màxim defensor del valor educatiu del joc, afirmava que en les situacions lúdiques hi havia un paral·lelisme entre el joc i la instrucció escolar, ja que el xiquet elaborava habilitats i coneixements que al final acabava per interioritzar. Durant aquest procés anava incorporant funcions psicològiques corresponents a etapes superiors de la seua evolució que l'ajudaven a crear situacions imaginàries i li facilitaven la resolució o el plantejament dels desitjos que no es podien realitzar.

En aquesta línia, ens comenta Garaigordobil que «El juego es un instrumento transcendental de aprendizaje, es aprendizaje “de” y “para” la vida y por ello un importante instrumento de educación».⁶ De manera que és important fer ressaltar que el joc permet al xiquet «comprendre» abans que «aprendre», i tot el que així aprèn té sempre significat per a ell, ja que, segons Bousquet, «la acción lúdica es una actitud existencial, una manera concreta de abordar la vida, que se puede aplicar a todo sin corresponder específicamente a nada».⁷ Per aquesta raó, ja a la Declaració dels Drets del Xiquet, adoptada per les Nacions Unides el 20 de novembre de 1959, es reconeixia a l'apartat 7.c) el «Dret del xiquet al joc».

Finalment, si observam un poc la recent legislació educativa espanyola, veiem a l'article 9.5 de la LOGSE, referit a l'educació infantil, que s'explicita: «La metodología educativa se basará en las experiencias, las actividades y el juego, en un ambiente de afecto y confianza» (BOE de 4 d'octubre de 1990).

Així mateix, a la LOE (2006), al capítol I, que fa referència a l'educació infantil, a l'article 14, que s'ocupa de l'ordenació i dels principis pedagògics d'aquesta etapa educativa, apartat 6, apareix la mateixa menció que es feia a la LOGSE pel que fa al tema de la utilització del joc com a metodologia; diu: «Los métodos de trabajo en ambos ciclos se basarán en las experiencias, en las actividades y en el juego, y se aplicarán en un ambiente de afecto y confianza para potenciar la autoestima y la integración social».

Però, no obstant això, comprovem que totes aquestes recomanacions no han tingut continuació a les etapes educatives següents de l'educació primària, secundària, el batxillerat o els cicles formatius, ja que, a pesar de l'evident valor

⁴ *Correo de la UNESCO*, maig de 1991, pàg. 13.

⁵ VYGOTSKI, Lev. *El desarrollo de los procesos psicológicos superiores*. Barcelona: Crítica, 1989.

⁶ GARAIGORDOBIL, Maite. *Juego y Desarrollo infantil*. Madrid: Seco Olea, 1990.

⁷ MAURIRAS BOUSQUET, Martine. «Un oasis de dicha», *Correo de la UNESCO. El juego*, pàg. 13-17, 1991.

educatiu del joc, l'escola hi ha viscut durant molts anys d'esquena, i encara en l'actualitat trobem que per a una part important de la nostra societat jugar continua sent sinònim de pèrdua de temps o de simple entreteniment. Sobre aquest tema Ortega comenta «el juego no ha recibido la atención que se merece en ninguno de los contextos educativos en los que el niño crece, y todavía se suele oponer hoy juego y aprendizaje... falta en la cultura escolar un espacio para el juego, en la escuela no se respira un aire lúdico ni una actitud positiva hacia el juego infantil».⁸

2. MARIA CARBONELL: UNA VIDA DEDICADA A L'EDUCACIÓ

Maria Carbonell naix el 27 d'abril de 1852 a València. Des de 1871 fins a 1873 cursa els estudis de grau elemental i superior de mestra a l'Escola Normal d'aquesta ciutat.

El 1877 obté, amb el número u a les oposicions, plaça a l'escola de xiquetes de la població de Xest (València); poc temps després, torna a presentar-se a les oposicions per poder accedir a una plaça de mestra de la ciutat de València, i queda la primera, cosa que li va possibilitar triar una escola de xiquetes d'aquesta capital. Cal no oblidar que en aquesta època ser mestra d'una ciutat gran com València era, segons paraules de Fèlix Martí Alpera, «lo más que se podía ser en la carrera de Magisterio».⁹

Per resumir la seua extensa trajectòria professional, encara direm que el 1891 obté a la central de Madrid el títol de Mestra de Primera Ensenyança Normal, amb nota d'excel·lent, i el 1898 el títol de Professora Especial de Sordmuts i Cecs. Així mateix, el 1900 va ser nomenada professora de l'Escola Superior de Mestres de Granada. Un any després permuta la plaça per una a València, on va estar treballant fins a la seua jubilació.

Paral·lelament a la docència, participa en diferents assemblees pedagògiques regionals, nacionals i internacionals. També va representar València en el IX Congrés d'Higiene i Demografia, celebrat a Madrid el 1898, on es van aprovar les seues conclusions sobre higiene escolar. Anys després, a l'Exposició Regional de València de 1909, van ser premiades les seues obres amb Medalla d'Or i Diploma de Mèrit.

⁸ ORTEGA, Rosario. *Jugar y aprender*. Sevilla: Diada Editoras, 1990.

⁹ CARBONELL SÁNCHEZ, Maria. *Obras publicadas con motivo del homenaje que le ofrecen sus admiradores*. Valencia: Imp. H. F. Vives Mora, 1915, pàg. 7.

Convé destacar la seua participació de manera activa als congressos celebrats a Saragossa, París i Brussel·les entre 1908 i 1910, on defèn la reorganització de les escoles normals.

Pel que fa a la seua producció bibliogràfica, cal dir que és extensa, i aconseguix proporcions excepcionals. Segons Martí Alpera, és de la seua generació «la mujer que más ha hablado y escrito sobre educación, su obra llega en calidad y magnitud a la herencia que de estos estudios nos ha dejado doña Concepción Arenal».¹⁰

En efecte, entre les seues obres podem destacar els innumerables llibres pedagògics i les publicacions periòdiques realitzades, tant en revistes professionals d'educació (*La Escuela Moderna, Feminal*), com en la premsa diària, perquè col·labora en molts i importants periòdics de la seua època, com *El Mercantil Valenciano, El Correo, La Voz* o *Las Provincias*.

Entre els nombrosos articles escrits i publicats a la revista *La Escuela Moderna* destacarem els referents al tema que ens ocupa, del joc i dels joguets, com: «Niños y juegos» (1897), «Juegos y juguetes» (1903), «El instinto de imitación» (1904), «El despertar del espíritu» (1906) o «El sentimiento estético en la edad primera» (1907).

Així mateix, cal anomenar també aquelles publicacions que fan referència a la reorganització dels ensenyaments de les escoles normals com: «Las prácticas de las Escuelas Normales» i «De la Organización de las Escuelas Normales».

Com a literata sobreixen les seues obres: *Coqueterías. Sencillo episodio de la vida íntima* (1897, novel·la); *Las mariposas, Los pastores* (lectures infantils), *Rosa* (narrativa breu); *Flora y Augusta, La nieta del sabio, La herencia del abuelo, Espejismo, El cristal con que se mira, Pergaminos, Tristezas, La suerte, Comprar el cielo* (contes); *La hija de la casa* (lectures per a xiquetes).

Altres obres de caràcter pedagògic interessants de l'autora són: *Los pequeños defectos. Ligeros estudios sobre la educación de la juventud* (1888), 4a edició, 1918, declarat manual de text el 1893, que per la seua significació i el seu caràcter ha estat comparat amb l'obra de John Stuart Blackie *La educación de sí mismo; Lecciones de Geografía* (1893), declarat manual de text per a les escoles normals el 1894; *Temas de Pedagogía* (1920); o *Pedagogía Maternal* (recopilació d'escrits relatiu a la psicologia evolutiva de la infància i a l'educació especial de la xiqueta).

¹⁰ Ibidem, pàg. 5.

Així mateix tenim la recopilació dels discursos i conferències sobre l'educació de la dona titulats: «La tradición y el ideal en lo que se refiere a la educación femenina» (discurs llegit a la Institució per a l'Ensenyança de la Dona de València, 1903); «Las mujeres del Quijote» (discurs pronunciat a la Institució per a l'Ensenyança de la Dona de València, 1905); «La educación física de la mujer» (conferència realitzada a l'Assemblea Pedagògica de València, 1895); «La frivolidad y el lujo en la mujer» (conferència impartida a l'Ateneu Científic de València, 1895).

A manera de síntesi, direm que la personalitat i l'obra de Maria Carbonell li van permetre guanyar un lloc significatiu en el món educatiu de la seua època, tant per la seua producció pedagògica com per la literària, ja que els seus escrits, eminentment divulgatius, reflectien els problemes pedagògics i socials del seu temps, alhora que hi exposava idees innovadores per solucionar-los. Així mateix, cal no oblidar que també constitueix un referent important la seua preocupació i lluita pels problemes pedagògics i socials de la dona, ja que encapçalà una constant i activa propaganda en favor de l'educació femenina.

Una vegada vistes, encara que amb poques paraules, la personalitat i la importància de la pedagoga valenciana, passarem a analitzar les idees i les reflexions que fa sobre el joc quan aborda el tema de la infància, en considerar-lo com una activitat fonamental en el desenvolupament psicològic i educatiu del xiquet. De fet, comprovarem al llarg d'aquest escrit com l'autora descriu el joc i els juguets des de diferents punts de vista, emmarcats tots en els nous corrents psicopedagògics europeus de l'època que treballaven per la introducció de l'activitat lúdica a l'escola.

3. EL JOC EN L'OBRA PEDAGÒGICA DE MARIA CARBONELL

Les idees que sobre aquest tema defèn la nostra pedagoga són el resultat de la seua gran preparació teòrica, ja que coneixia i manejava, entre altres importants publicacions, les de Fröbel, que constantment és citat en els seus escrits; aquest coneixement queda reflectit al seu llibre *Temas de Pedagogía*, on llegim: «Pensaba bien Fröebel al basar en el juego toda la educación de la primera infancia».¹¹

¹¹ CARBONELL SÁNCHEZ, María. *Temas de Pedagogía*. València: Imp. H. Vives Mora, 1920, pàg. 210.

Ens consta també que va visitar les escoles de Decroly i les sales de Pestalozzi per conèixer i estudiar «in situ» els mètodes d'ensenyança que utilitzaven el joc com a instrument d'aprenentatge.

D'altra banda, en llegir les seues obres ens adonem de les encertades observacions que fa sobre la realitat escolar, que són fruit tant de la seua preparació teòrica com de l'experiència professional que va adquirir, primer, com a mestra d'ensenyança elemental, i després, com a professora de l'Escola Superior de Mestres. L'experiència professional a les diferents etapes educatives la va ajudar a reafirmar les seues idees pedagògiques.

Si tenim en compte tot açò, podem comprendre la seua insistència a considerar l'acte lúdic com una necessitat imperiosa de l'ésser humà, sobretot en els primers anys de vida,¹² de manera que jugar passava a ser la principal ocupació d'aquesta etapa, perquè des que naixem som una font inesgotable d'activitat; mirar, tocar, imaginar, somiar, expressar, inventar, descobrir, crear..., tot ens espenta a explorar el món, a conèixer-lo i a dominar-lo, per això, la pedagoga valenciana afirma que el joc està unit a la infància, «infancia y juego, son dos palabras que expresan dos ideas inseparables»,¹³ ja que aquesta activitat és una forma específica que té el xiquet de conèixer-se a si mateix, de relacionar-se amb els altres, i de conèixer i comprendre tot el que el rodeja. És una actitud existencial i una manera concreta d'abordar la vida, per la qual cosa s'ha d'afavorir i de regular, perquè: «Los juegos bien reglamentados constituyen una gimnasia natural más beneficiosa por sus efectos y resultados que la gimnasia con aparatos».¹⁴

Així les coses, la nostra pedagoga defèn els plantejaments educatius sobre el joc al·legant que l'acte lúdic té una finalitat educativa i lamenta que es descuida la riquesa que es pot extraure tant del joc com dels joguets en benefici de l'educació. Com a conseqüència d'aquest nou enfocament sorgeix la necessitat d'analitzar i d'estudiar de quina manera el joc i el material lúdic es poden emprar com a instruments d'aprenentatge a les escoles.

I, d'aquesta manera, ens diu que el joc i l'aprenentatge no són termes oposats. Hi ha moltes adquisicions que s'aconsegueixen en la infància a través de situacions lúdiques, per això l'escola no pot ni ha d'ignorar el valor que té el joc en la vida dels xiquets, ja que «Lo esencial es que todo juego tenga un fin

¹² CARBONELL SÁNCHEZ, María. «Juegos y juguetes», *La Escuela Moderna*, núm. 149 (1903), pàg. 99.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ CARBONELL SÁNCHEZ, María. «Niños y juegos», *La Escuela Moderna*, núm. 73 (1897), pàg. 327-328.

determinado y que solicite la atención del niño haciéndole pensar o ejecutar algo provechoso para su educación física o moral. Procuremos que los niños jueguen educándose o que se eduquen jugando».¹⁵

Amb aquesta última frase, ens resumeix la gran importància que té la introducció del joc en el camp educatiu, en reconèixer la seua influència en la formació del xiquet.

Per tant, davant de la reflexió sobre què és el joc en l'educació, i què haurà de ser en un futur, Maria Carbonell va més enllà dient que «es un elemento fundamental con el que se podría reformar la educación nacional».¹⁶

En aquest sentit, és conscient que l'escola s'ocupa sols d'una part del procés educatiu i de la transmissió cultural, per això la incorporació del joc a la dinàmica quotidiana de l'aula ha de respondre a una valoració d'allò que és lúdic com a font de realització personal i de salut física i mental, que va adquirint importància en el procés evolutiu de la personalitat del xiquet quan és considerat com una actitud, com una manera determinada d'afrontar els aprenentatges i els reptes de cada dia, perquè l'experiència de jugar és com un avançament de l'experiència real.

Mitjançant el joc, el xiquet explora, investiga i crea, tot açò ajuda a preparar els fonaments dels diferents aprenentatges posteriors basats en l'acumulació d'informació i en la resolució de problemes amb els quals trobarà models per entendre el món que l'envolta.

Cal dir ací que les diferents actituds lúdiques actuen també de plataforma sobre la qual discorre l'activitat i la conversació, en considerar el joc com l'escenari de l'aprenentatge, de manera que podem dir que els jocs espontanis són el millor esquema didàctic en l'educació, perquè, a més d'afavorir la convivència, ajuden al desenvolupament moral.

Des d'aquesta perspectiva, l'activitat lúdica adquireix diverses formes que van des dels esquemes sensoriomotrius i les imitacions de gestos i emocions al control de regles i convencions sobre les quals recolza el pensament lògic. Per això, totes aquestes reflexions porten la pedagoga valenciana a defensar la introducció del joc com a activitat principal per a la completa formació de la persona, que és pròpia de l'educació integral, i així «al examinar los juegos de la especie humana, que son los únicos dignos de observación y estudio, vemos que todos tienen influencia más o menos directa sobre lo fisiológico y lo psi-

¹⁵ Ibidem, pàg. 329-330.

¹⁶ CARBONELL SÁNCHEZ, María. «Juegos y juguetes», *La Escuela Moderna*, núm. 149 (1903), pàg. 100.

cológico, pues unos se dirigen a la vida mental, otros a la vida física y algunos a las dos a la vez». ¹⁷ De fet, insisteix en els diversos i notables *avantatges* que suposa per al mestre el joc, ja que mitjançant aquesta activitat es pot conèixer el xiquet, atès que aporta nombroses dades sobre la seua evolució psicològica, perquè: «los niños al jugar con otros niños se hacen moralmente transparentes y revelan el carácter, permitiendo al educador analizar todas las fases, grados y matices del sentimiento y de la voluntad», ¹⁸ per tant, l'anàlisi de l'acció lúdica passa a ser una de les ferramentes més importants que té l'educador per conèixer el progrés físic, cognitiu, afectiu i social de l'ésser humà.

En el joc els xiquets «ponen en macha su imaginación e igual que en una producción artística, los niños se transforman y hacen verdaderas representaciones de la vida exterior», ¹⁹ on s'expressen de forma natural i sense filtres, exterioritzant el seu món interior i proporcionant informació important per al mestre.

En aquest context, Carbonell fa ressaltar la importància que té l'esperit d'imitació per a l'educació. Ací, insisteix en el fet que l'observació de l'acte lúdic i dels xiquets mentre juguen és una tasca enriquidora i de gran utilitat per al docent, ja que li proporciona pautes per a la intervenció i planificació d'activitats que, basades en el joc, li serviran de guia per programar bona part de la feina escolar, per això escriu que: «Como los juegos llenan casi por completo la existencia infantil, en ellos se manifiesta con gran saliente y vivacidad el espíritu de imitación. La acción imitativa entra por mucho en los juegos», ²⁰ i fa que: «Los niños tengan singular predilección por los juegos de imitación y en ellos ponen de manifiesto muchas veces sus aptitudes y vocaciones. En estos juegos los niños hacen inconscientemente revelaciones respecto al medio social en que viven. Estas revelaciones han de iluminar el camino de aquellos que les han de guiar y dirigir», ²¹ com a incentiu per adaptar el treball pedagògic a les condicions reals del xiquet, i des d'ací, promocionar-lo. Per portar-ho endavant és necessari que l'educador siga un bon observador, perquè «la actividad infantil se manifiesta en los juegos, y en ellos se revela el temperamento,

¹⁷ CARBONELL SÁNCHEZ, María. *Temas de Pedagogía*, op.cit., pàg. 66.

¹⁸ Ibidem, pàg. 64.

¹⁹ CARBONELL SÁNCHEZ, María. «El sentimiento estético en la edad primera», *La Escuela Moderna* (març de 1907), pàg. 186.

²⁰ CARBONELL SÁNCHEZ, María. «El instinto de imitación», *La Escuela Moderna*, núm. 159 (1904), pàg. 339.

²¹ CARBONELL SÁNCHEZ, María. *Temas de Pedagogía*, op.cit., pàg. 67-68.

las aficciones, las energías y hasta los sentimientos... En los juegos nos revelan su manera de vivir. Los niños al reunirse para jugar revelan francamente sus placeres, tristezas y contrariedades»²² i desplacen a l'exterior la por, les angoixes i les preocupacions íntimes, dominant-les mitjançant l'acció. En aquest sentit, el joc actua com a catarsi o teràpia, sent un estímul per a la superació personal aconseguida a partir de l'experimentació de l'èxit, que és la base de la pròpia confiança. Amb aquestes afirmacions Maria Carbonell s'anticipa a les tècniques de teràpia lúdica que permeten que els xiquets mitjançant el joc superen els problemes psicològics.

També cal destacar que l'aprenentatge que es realitza en el joc és una manera d'assajar vides de persones adultes, imita els actes i els assumptes de les persones grans: «Las niñas prodigan a sus muñecas los cuidados que con ellas tienen sus madres, los niños se visten de guerreros [...] los niños se transforman, hacen visitas, compran, venden, luchan y combaten».²³ En aquest paràgraf es reflecteix no sols els rols i estereotips de gènere propis de la seua societat, sinó també com aprenen els xiquets a ser adults, però sense el risc que comportaria si foren situacions reals.

Per tant, el joc introdueix l'individu en les normes, els valors i significats de la cultura en què està immers, amb l'avantatge que pot alterar tot allò que no li agrada d'aquest món, i al mateix temps li permet regirar normes i regles que tenen un cert grau d'estabilitat en la seua comunitat sense cap tipus de complicació.

En aquest context, afirma que el distanciament de la realitat que caracteritza les situacions lúdiques, i la no implicació en aquestes amb totes les seues conseqüències, fa que no es pose en perill la vida de les persones, aspecte que en un cert grau també es comparteix amb les situacions d'ensenyança-aprenentatge.

Cal tenir en compte que, al llarg de la vida, aprenem, mitjançant l'acte lúdic, diferents tipus d'informacions rellevants sobre la realitat que ens rodeja, inclús amb major grau de significativitat que pels continguts escolars més obligatoris. D'aquesta forma, comprovem que amb el joc no sols s'aprenen coses i s'exerciten destreses, sinó que també s'arriben a descobrir les valoracions socials de determinades activitats i la importància de determinats rols socials, sent açò una altra de les innovacions defenses per la professora valenciana, ja

²² CARBONELL SÁNCHEZ, María. «Juegos y juguetes», *La Escuela Moderna*, op. cit., pàg. 99.

²³ *Ibidem*, pàg. 100.

que considera el joc com un recurs que afavoreix el sentiment de sociabilitat: «En el juego se muestra valor resistiendo la fatiga con el afán de llegar al fin y vencer; se procura no desmerecer ante los compañeros; se condesciende con ellos y se fomenta la sociabilidad. Los juegos satisfacen el espíritu, dan fortaleza al cuerpo, serenidad al ánimo y vigor al carácter. Ellos enseñan a medir las fuerzas y preparan para las relaciones y luchas sociales»,²⁴ en la mesura que simulen situacions socials, i cooperen en la transmissió no sols d'informació sinó també d'actituds i valors sobre el món que rodeja els infants.

I així, en analitzar els jocs infantils, recalca que, mitjançant els jocs, podem aprendre a veure el món tal com el perceben els xiquets, amb les seues peculiaritats i limitacions típiques de l'edat i de la cultura a què pertanyen, al mateix temps que podem detectar els prejudicis, els coneixements erronis i les expectatives de futur que tenen els infants.

En aquest sentit, l'autora considera l'acte lúdic com una via per relacionar-se amb els altres, perquè el xiquet necessita companys de jocs en totes les fases de la seua vida, des de sa mare en el bressol a l'amic íntim en la preadolescència, ja que aquestos amplien la comprensió que el xiquet té de si mateix, dels altres i del món. Amb altres paraules, direm que les experiències lúdiques assenten els fonaments per millorar les relacions socials significatives que van apareixent al llarg de tota la vida, ja que amb els jocs s'estableix la base de l'adaptació social.

Per això, insisteix en el fet que el desenvolupament social dels xiquets es veu afavorit clarament per les experiències emocionals que tenen en la relació amb altres xiquets i amb els adults. Defèn que la manera de pensar va elaborant-se socialment, d'ací la importància del joc socialitzat en la infància i l'adolescència, ja que es converteix en un instrument bàsic per a l'adaptació social, perquè amb el joc s'aprèn a regular i a controlar els impulsos egocèntrics i els referits al domini sobre els altres.

En efecte, comprovem que el joc es converteix en un camp d'entrenament per a l'evolució i la difusió d'habilitats socials bàsiques i necessàries on s'utilitzen recursos d'improvisació i tècniques de comunicació.

Així les coses, argumenta que en els jocs es practica el complex procés d'adequar el pensament, l'actitud i el comportament personal a les exigències dels altres i a la situació social. Es tracta de resoldre de forma negociada els conflictes, tant cognitius com afectius i emocionals, que emergeixen espon-

²⁴ CARBONELL SÁNCHEZ, María. *Temas de Pedagogía*, op.cit., pàg. 210-211.

tàniament de les diferències individuals, per això recomana que: «Los juegos escolares deben ser colectivos y convendrá adoptar los de partido en que hay vencedores y vencidos».²⁵

Els xiquets, ens diu, per una banda, «juegan por el gusto de jugar»²⁶, i per l'altra, per trobar la realitat i agafar-la. Tot açò fa que li donen molta importància a tindre germans i amics, perquè així augmenta la possibilitat del joc socialitzat, de la comunicació, de la interacció i de l'adaptació social, aconseguint un desenvolupament harmònic i integral de la persona. Cal dir ací que l'acció lúdica té un paper essencial en la consolidació d'amistats i en l'establiment de xarxes socials d'iguals que van aportant experiències d'aprenentatge per a la convivència humana. Sobre aquesta qüestió, Carbonell dóna una sèrie de consells orientatius: «La madre educadora no debe de empeñarse en que sus hijos jueguen solos, pues con esta medida suprimiría la alegría, que es un factor importantísimo sobre todo para la educación física».²⁷

Amb aquestes paraules, intenta transmetre que mitjançant el joc s'enriqueix l'educació física i l'adaptació social de l'esser humà, però perquè açò passe es necessita poder jugar, perquè a jugar i a viure s'hi aprèn jugant, ja que «los niños en sus variados juegos descubren aptitudes, talentos, y vocaciones que servirán para dirigirles hacia una vida adulta, útil siempre, y a ser posible, gloriosa y brillante».²⁸

D'altra banda, també el joc afavoreix actituds i accions que són necessàries per a l'adaptació al medi, com poden ser: la curiositat i l'experimentació, la possessió i la utilització d'objectes, i inclús la superació de l'agressivitat i de la frustració; tot troba en el joc un camp privilegiat per a la seua difusió i per a la seua educació. A més, hem de destacar que les relacions socials que al voltant del joc s'estableixen, siguen amb altres xiquets o amb adults, ajuden a posar límits, canalitzar sentiments, i a fer palpables els estímuls i suports rebuts.

D'aquesta manera, constatem de nou que el joc, segons la pedagoga valenciana, serveix per reconstruir la realitat, innovar i crear. Així mateix, aquesta destaca que a través del joc s'introdueix l'individu en les normes, els valors i significacions de la cultura, i amb el joc els xiquets se socialitzen en la cultura del grup i aprenen els valors estètics, ètics i morals. Tanmateix, insisteix que

²⁵ Ibidem, pàg. 68

²⁶ CARBONELL SÁNCHEZ, María. «El sentimiento estético en la edad primera», *La Escuela Moderna*, (març de 1907), pàg. 186.

²⁷ CARBONELL SÁNCHEZ, María. «Juegos y juguetes», *La Escuela Moderna*, op. cit., pàg. 100.

²⁸ CARBONELL SÁNCHEZ, María. *Temas de Pedagogía*, op. cit., pàg. 66.

es pot traure partit de les múltiples fases i manifestacions que té, fins i tot pot arribar a ser molt important per a l'educació moral, sempre que estiga ben canalitzat.

Més endavant, assenyala altres virtualitats en l'ús pedagògic del joc, quan afirma que l'acció lúdica ajuda a fomentar la disciplina, ja que el xiquet ha de respectar les lleis que cada joc imposa, alhora que també ha de modificar la seua conducta, polint, eliminant i prevenint alguns defectes del caràcter, sobretot aquells que reforcen comportaments agressius. Amb els jocs es potencia també l'adquisició i l'augment de destreses i actituds més tolerants i respectuoses com la cortesia, la modèstia i el domini de les passions, perquè «Cuando los juegos son de partido, disciplinan y ponen a cada cual en su sitio, enseñando a someterse a las leyes del juego y crean sentimientos de solidaridad que modifican en buen sentido los caracteres. [...] jugando se adquieren destrezas en la lid, modestia en la victoria, tranquila cortesía en la derrota, dominio de las pasiones e intemperancias que nacen del choque de intereses o expansiones comunes»,²⁹ ja que els jocs proporcionen no sols un domini sobre la realitat que creen, sinó també la seguretat per rectificar si fóra necessari. En els jocs es practica un complex procés d'adequar el pensament, l'actitud i el comportament personal a les exigències dels altres i a la situació social.

En un altre ordre de coses el joc, segons Maria Carbonell, també ajuda a augmentar la creativitat en el xiquet; en aquestes afirmacions la pedagoga se situa en la línia dels més moderns corrents pedagògics del moment, quan diu que «Toda educación ha de proponerse impulsar las fuerzas creadoras porque el juego es la esfera de sus creaciones», i va més enllà quan presenta la creativitat com una meta desitjable i possible d'aconseguir mitjançant l'acció lúdica, ja que, segons «Fröebel jugando ejercitan los niños muchas virtudes y excelentes cualidades que son la base de su educación».³⁰

D'aquesta forma es distancia dels aprenentatges mecànics i repetitius dels educadors que pretenen principalment que els xiquets realitzen mimèticament pautes i normes, oblidant la seua pròpia possibilitat d'actuar amb autonomia.

En aquest context advoca per la necessitat de derrocar vells tabús, com el que considera que jugar és «perdre el temps». La defensa d'aquest postulat es converteix en una idea avantguardista en una època en què l'escola pretenia només conservar la societat tal com estava estructurada. Així mateix, també va

²⁹ Ibidem, pàg. 210-211.

³⁰ Ibidem, pàg. 210.

contra aquella postura que veu el joc com un simple entreteniment, recordem que açò encara hui és vigent per a una part important de la nostra societat.

Per això, si partim del fet que l'acció lúdica és important perquè sí, i busquem un temps i un lloc perquè es done, sense que supose una sensació de pèrdua de temps per part de l'adult, aconseguirem aprendre ensenyant i ensenyar aprenent. D'aquesta forma, l'educador es convertirà en un mediador del procés d'aprenentatge, en el qual l'alumne haurà de realitzar una intensa activitat creativa i intel·lectual en què les situacions interpersonals i les confrontacions de diferents punts de vista li serviran per enriquir els coneixements. Sobre aquest aspecte Carbonell comenta que: «Siendo los juegos tan necesarios para atender a la salud física y moral de la infancia, en toda escuela bien organizada se debe de jugar. Pero no se juega porque las familias, ignorantes de lo que debe ser la educación creen que jugar es perder el tiempo».³¹

A través d'aquestes afirmacions comprovem la gran preocupació que comportava per a l'autora l'actitud que presentaven els pares en tractar el tema, ja que moltes vegades la seua postura constituïa un impediment a l'hora d'introduir qualsevol innovació en l'educació. Però no obstant això, insisteix que aquesta dificultat havia ser obviada pel professor si volia tindre èxit per dur endavant el seu treball.

I va més enllà, quan denuncia també la falta d'espais grans perquè els xiquets posen en pràctica l'activitat lúdica, i així escriu: «No hay locales que tengan patio, jardín o campo de juegos, cosas tan necesarias como la sala de clase».³²

Pel que fa a les autoritats, manifesta que no es preocupen prou del tema, ja que no fomenten la creació d'espais lliures perquè es puga jugar amb tranquil·litat, fent referència a les lamentables condicions materials que sempre ha presentat la realitat escolar: «Si la Autoridad lo aconsejara y los ayuntamientos cedieran unos cuantos metros cuadrados de terreno, las escuelas saldrían en días determinados de los estrechos límites que las encierran. Un recinto amplio y desembarazado, con anchos andenes y plazoletas limitadas por árboles sería bastante para establecer una serie de juegos pedagógicos a la vez libres y reglamentados en los que se diera a conocer el ingenio del niño»,³³ perquè: «Los juegos de los niños pertenecen a esa serie de cosas que parecen frívolas y

³¹ Ibidem, pàg. 65.

³² Ibidem.

³³ CARBONELL SÁNCHEZ, María. «Niños y juegos», *La Escuela Moderna*, núm. 73 (1897), pàg. 327-328.

son transcendentales, que se descuidan y debieran preocupar, que se menosprecian, sin advertir que encierran datos preciosos y admirables avisos».³⁴

Finalment, i com a síntesi de les valoracions que fa la pedagoga valenciana sobre el tema del joc, destacarem la seua intervenció a l'Assemblea Pedagògica de València celebrada el 27 de maig de 1895, on, una vegada més, va defensar la introducció d'una pedagogia lúdica en l'educació: «permite al maestro recoger muy buenos datos para la educación moral e intelectual de sus alumnos. Estos esparcimientos deben constituir su campo de observación, pues en la libertad es donde se muestran claramente los caracteres, poniendo de manifiesto lo que hay que favorecer o reprimir»,³⁵ sent açò de gran valor per a l'elaboració d'una diagnosi educativa que facilitarà l'adaptació del procés educatiu dels alumnes, i no al contrari, com es feia habitualment.

Com hem comprovat, Maria Carbonell ofereix als mestres un compendi interessant d'arguments sobre el valor i l'ús del joc en el treball educatiu.

4. CONSIDERACIONS SOBRE EL VALOR EDUCATIU DELS JOGUETS

La professora valenciana, com ja hem dir, defèn la introducció d'una pedagogia lúdica en el camp educatiu, perquè considera que el joc és un factor important per al desenvolupament psicosocial i educatiu de la persona, alhora que fa ressaltar el valor dels joguets, ja que considera que són instruments que afavoreixen i enriqueixen el joc, ja que: «No siempre los juegos consisten en una serie de movimientos, evoluciones y carreras, con las cuales se sacuden los centros nerviosos y se tonifica el organismo; muchas veces los niños juegan tranquilos,... y necesitan juguetes»,³⁶ però assenyalava que «han de reunir determinadas condiciones si han de llenar los fines educativos y pedagógicos».³⁷

A partir d'ací, podem subratllar la importància que té el material lúdic, perquè si és útil per al joc que els xiquets volen fer, es convertirà en un gran estimulador i regulador de l'activitat lúdica, cosa que enforteix la interacció i la comunicació, per això aquesta pedagoga recomana que «La madre educadora no debe adquirir ningún juguete que pueda excitar la vanidad infantil».³⁸

³⁴ CARBONELL SÁNCHEZ, Maria. «Juegos y juguetes», *La Escuela Moderna*, núm. 149 (1903), pàg. 100.

³⁵ CARBONELL SÁNCHEZ, Maria. *Discursos y conferencias*. València: Impr. F. Vives Mora, 1904, pàg. 25.

³⁶ CARBONELL SÁNCHEZ, Maria. «Juegos y juguetes», *La Escuela Moderna*, op. cit., pàg. 100.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*.

Els joguets s'han d'adaptar a les necessitats dels jugadors, per tant, seran instruments al servei dels jocs espontanis, a més de material necessari perquè es puguin desplegar aquelles activitats lúdiques que són reflex de la societat en què estan immerses. I així, els joguets es convertiran en complements del joc i en instruments de mediació cultural importants per enriquir el procés d'ensenyança-aprenentatge. Per això, Maria Carbonell considera els joguets com a material de suport que facilita la pràctica del joc i del procés educatiu. Ara bé, enfront de les preguntes: Què aporta el joguet al joc? Com estimula i afavoreix el joguet l'evolució psicològica i de l'aprenentatge? Què pensa i sent el xiquet quan usa un determinat joguet? Si la resposta és aprendre, compartir, descobrir, imaginar, reconstruir, divertir-se, resoldre conflictes, negociar diferències de criteri, reafirmar els seus rols i acceptar els dels altres, podem dir que els joguets seran útils, perquè aporten i creen actituds positives als xiquets. Ara bé, també cal dir que entre les diferents funcions que tenen, a banda d'entretenir i divertir, hi ha la de ser afectiu, la d'ajudar a l'adaptació del xiquet al seu entorn, la de ser transmissors de valors socials, i a més de tot açò, la de ser educatius. Però si no som capaços de trobar respostes d'aquest tipus, serem davant, no de joguets, sinó d'objectes o productes que evadeixen i intoxiquen la nostra vida personal i social.

Per aquesta raó, ens diu que gran part de la importància que tenen els joguets és perquè actuen com a suport instrumental dels processos psicològics que tenen lloc en el joc i que són els que produeixen l'aprenentatge. Insisteix en la idea que els joguets poden ser educatius i didàctics en la mesura que contribueixen al progrés maduratiu de la infància i, a més, perquè poden ser utilitzats com un recurs més a l'aula, cosa que permet refermar o exercitar coneixements relacionats amb el currículum escolar.

I així, trobem que en qualsevol àrea o disciplina curricular es pot utilitzar els joguets com a *instrument didàctic*, tant en la matèria de llengua com en matemàtiques, ciències, història..., per aquest motiu Carbonell és partidària que els joguets que es compren als xiquets siguin didàctics i vagin dirigits a educar i a augmentar les seues facultats: «Mejor que obras acabadas deberá proporcionarles materiales de construcción, como planchitas o tablitas, mosaicos, cuerpos geométricos, cosas que puedan combinarse de diferentes maneras y a la vez ejercitan el tacto y la facultad imaginativa».³⁹

³⁹ Ibidem.

En aquest sentit, uns anys després Buytendijk escrivia «los objetos dicen cosas a los niños»,⁴⁰ estimulen i motiven per a l'acció i per al pensament, fan que apareguen i es perfeccionen noves accions i idees. De fet, es pot parlar dels efectes psicològics i educatius de la manipulació dels diferents objectes, especialment dels joguets.

També Brougère afirmava, a final del segle XX, que: «El joguet és un objecte educatiu, i no sols per les aportacions al desenvolupament de l'ésser en formació, al desenvolupament infantil, sinó especialment perquè introdueix els xiquets en el món social d'avui dia»,⁴¹ per això la seua importància quan volem, mitjançant els joguets, ensenyar a conviure als xiquets, ja que gran part del valor educatiu dels joguets està determinat per la facilitat o dificultat d'ús perquè s'hi puguen realitzar uns o altres jocs. És, per tant, una forma indirecta, però eficaç i prudent, d'enriquir el potencial educatiu dels jocs.

En eixe ordre de coses, podem dir que uns joguets adequats ens proporcionen l'oportunitat d'elaborar jocs en què, de forma espontània, es practique la gestió de la convivència i la regulació democràtica dels conflictes. Tot açò ens dóna la clau per a la comprensió del potencial educatiu que el joc i els joguets tenen.

Maria Carbonell, incidint en aquest aspecte, recalca el fet que és molt important l'actitud de l'educador de cara a fomentar en els pares l'elecció dels joguets, i va més enllà, quan diu que: «La infancia necesita juguetes que no den pábulo a la vanidad, que ejerciten la inteligencia, los músculos y hasta el corazón».⁴²

Amb aquestes afirmacions, defèn la importància del fet que els joguets han de ser simples i, a més, desenvolupar la creativitat en el xiquet, ja que: «todo cuanto le rodea sirve, transformado por su imaginación, para su recreo»,⁴³ per això: «Cuanto más simple es un juguete, más anima y despierta la imaginación, que crea cuanto apetece. El juguete ha de ofrecer a la infancia un motivo de actividad personal, algo que le ayude a producir ruido y movimiento, con el que manifieste su naciente fuerza y energía».⁴⁴

En aquest paràgraf queden reflectides les idees avançades d'aquesta pedagogia valenciana, que considerava fonamental el material lúdic per dur a terme

⁴⁰ BUYTENDIJK, Frederik. *Psicología del juego*. Madrid: Edit. Gredos, 1948.

⁴¹ BROUGÈRE, Gilles. «Editorial», *Autrement*, núm. 133 (1992), pàg. 11.

⁴² CARBONELL SÁNCHEZ, María. «Juegos y juguetes», *La Escuela Moderna*, op. cit., pàg. 102.

⁴³ CARBONELL SÁNCHEZ, María. «El despertar del espíritu», *La Escuela Moderna* (gener de 1906), pàg. 19.

⁴⁴ CARBONELL SÁNCHEZ, María. «Juegos y juguetes», *La Escuela Moderna*, op. cit., pàg. 99-100.

una educació activa, on el xiquet passa a ser l'agent més important de l'acció educativa. En aquest context, fa ressaltar la importància del fet que els joguets han d'estar sempre d'acord amb l'edat dels xiquets: «Los juguetes artísticos y los instructivos han de guardarse para los seis o más años de edad. Antes de este tiempo, el niño se divierte y goza con juguetes sencillos».⁴⁵

Cal destacar ací la necessitat de potenciar la utilització dels joguets per aconseguir que l'educació no siga un procés de reproducció sinó de creativitat i de personalització.

Per tant, insisteix en el fet que: «El juguete deberá desarrollar la imaginación e inspirar a los niños deseos creadores»,⁴⁶ ja que per al xiquet és més important un joguet senzill, fabricat per ell mateix, que un de comprat, i s'hi entreté més, perquè: «Con el juguete comprado se entretiene un rato y admira el mecanismo; pero con su primera ficción crea, imagina, y se divierte infinitamente más»,⁴⁷ per això la professora valenciana ataca en els seus escrits els joguets mecànics i luxosos, dient que amb aquests joguets el xiquet ho té tot fet i no desenvolupa la seua imaginació ni la seua creativitat: «Nuestros modernos juguetes tienen el defecto de ser muy lujosos y sobradamente ingeniosos y complicados, más propios para sorprender a los papás que pagan, que para regocijar a los niños que los disfrutan».⁴⁸

Pensem que aquestes paraules de Maria Carbonell es poden subscriure totalment en l'actualitat. En aquest aspecte, també ens dóna una sèrie d'advertències i consells per intentar canviar la mentalitat dels pares i dels comerciants respecte a la importància i al valor dels joguets. Subratlla la funció essencial que aquests tenen perquè reproduïxen les mateixes concepcions ideològiques que hi ha la societat i, per tant, es converteixen en un recurs privilegiat de socialització política, i així ens diu que: «Las madres podrían, con sus preferencias sobre los juguetes simples, bellos, desprovistos de relumbrones y mecanismos complicados, modificar la actual tendencia y aleccionar de este modo a los fabricantes de chucherías»,⁴⁹ per això és tan important la comunicació entre educadors, famílies i la indústria del joguet, per poder aconseguir un material lúdic que afavorisca la interacció, assegure la comunicació i perfeccioni l'activitat lúdica. De fet, insisteix en la idea que: «Hasta los constructores

⁴⁵ CARBONELL SÁNCHEZ, María. «El despertar del espíritu», *La Escuela Moderna*, op. cit., pàg. 20.

⁴⁶ CARBONELL SÁNCHEZ, María. «Niños y juegos», *La Escuela Moderna*, op. cit., pàg. 329.

⁴⁷ CARBONELL SÁNCHEZ, María. «El despertar del espíritu», *La Escuela Moderna*, op. cit., pàg. 19.

⁴⁸ CARBONELL SÁNCHEZ, María. «Juegos y juguetes», *La Escuela Moderna*, op. cit., pàg. 102.

⁴⁹ *Ibidem*.

de juguetes modificarían los productos de su industria sirviendo con ello a la obra educativa si los padres aleccionados por los profesores mostraran más tino en la elección de esos pequeños objetos que tanto apetecen a los niños»,⁵⁰ i finalment escriu que: «Para hacer una revolución en este sentido, precisan las cualidades que resaltan en la mujer; imaginación viva, gusto, delicadeza de sentimientos y amor a los niños»,⁵¹ amb aquesta última frase fa ressaltar el paper crucial que té la dona en el progrés i en el canvi social.

Amb tot açò, la professora de la Normal de València defèn i advoca perquè tota la pràctica educativa estiga impregnada pels joguets didàctics d'utilització senzilla, oberts, creatius i adaptats als diferents ritmes i estils d'aprenentatge. Al mateix temps, insisteix en el valor que tenen perquè faciliten la posada en pràctica de continguts i actituds de solidaritat, alhora que fomenten el rebuig dels estereotips sexistes i d'actituds de tipus consumista.

A MANERA DE REFLEXIÓ FINAL

Així, doncs, darrere d'aquest estudi de les idees pedagògiques de Maria Carbonell sobre el valor del joc i dels joguets, i la seua influència en el desenvolupament psicosocial i educatiu del xiquet, podem afirmar que l'autora és dins els corrents innovadors de la seua època i, per descomptat, està en la línia dels grans pedagogs dels segles XIX i XX com Fröbel, Montessori, Decroly...

Com a innovacions introduïdes en l'àmbit educatiu podem destacar primerament la defensa que fa de la introducció d'una pedagogia lúdica en l'educació, quan considera el joc en una doble vessant, com a mitjà d'observació del xiquet i com a ferramenta didàctica que proporciona al mestre diferents pautes per actuar d'una forma determinada en el camp educatiu.

En segon lloc, cal anomenar la importància que dóna al joc, ja que es considera no sols una teràpia per resoldre els conflictes psicològics del xiquet, com la por, les angoixes..., sinó també un mitjà per modificar la conducta de l'ésser humà, i un mitjà de transformació social, per això Carbonell insisteix en el fet que s'ha d'assumir en la pràctica escolar el seu valor educatiu, fent reconèixer les seues possibilitats pedagògiques als educadors, ja que mitjançant l'acte lúdic el xiquet coneix, comprèn i pot transformar el món que l'envolta.

⁵⁰ CARBONELL SÁNCHEZ, María. «Niños y juegos», *La Escuela Moderna*, op. cit., pàg 329.

⁵¹ CARBONELL SÁNCHEZ, María. «Juegos y juguetes», *La Escuela Moderna*, op. cit., pàg 102.

D'altra banda, hem de destacar el meticulós estudi que la professora de la Normal de València fa del món del joguet analitzant les seues característiques psicopedagògiques i didàctiques, al mateix temps que defèn la seua utilització com a material de suport per al desenvolupament del procés educatiu, destacant el paper important de les mares a l'hora de triar els joguets.

Per aquestes mateixes raons, pensem que les innovacions introduïdes per la pedagogia valenciana a l'hora de defensar el joc i els joguets com a elements prioritaris per aconseguir una educació activa i integral de la persona, la situen com a pionera quan presenta i valora l'activitat lúdica no sols com a element que motiva l'aprenentatge, sinó també com a element avaluador dels educands mentre estan jugant. De fet, afirma que és una necessitat elemental del xiquet en el seu creixement físic, afectiu, social i cognitiu, i insisteix que s'havia de potenciar la seua utilització des dels postulats de la psicologia evolutiva o des de la mateixa pedagogia.

Però s'ha de tenir en compte i, a més, valorar que una educació lúdica en què el xiquet passava a ser el protagonista del procés d'aprenentatge, tal com pensava l'educadora valenciana, difícilment tenia cabuda en l'ambient escolar de la seua època, per això, encara que ha passat més d'un segle des de la defensa d'aquests postulats, podem afirmar que les idees innovadores de Maria Carbonell sobre el valor pedagògic del joc i dels joguets actualment es poden subscriure i continuar defensant completament.